

החיים החברתיים של דבר לא חוקי: חשיש ויהודים בפלשתינה המנדטורית ובמדינת ישראל*

חגי רם

מאמר דעה בזכות הלגליזציה של עישון קנביס להנאה אישית שהתפרסם לפני כחמש שנים בהארץ כינה את אזרחיה היהודים של ישראל "אומה של סטלנים". תחת הכותרת "מה שבאמת מאחד את הימין, השמאל והמרכז בישראל", המאמר מציג את הטיעון כדלקמן:

החיבה לג'וינטים משותפת לכלל האוכלוסייה בישראל. נוער גבעות ורדיקלים תל אביבים, צעירים ומבוגרים, חברי כנסת ואנשים פשוטים, בורגנים ועניים, דתיים וחילונים, בריאים וחולים, כולם אוהבים ג'וינטים. גראס וחשיש הם המכנה המשותף הגדול ביותר של החברה הישראלית [...]. הגראס לא יכול להיות עוד יותר נפוץ בישראל. אין מספיק ריאות.¹

ברור שתיאור זה מנפח את המציאות. עם זאת, סקר שערכה הרשות למאבק באלימות, סמים ואלכוהול ב־2017 נתן משנה תוקף לרושם הכללי ואישש אותו בנתונים מספריים. בסקר נמצאה עלייה חדה בשכיחות צריכת הקנביס בישראל. לא פחות מ־27 אחוזים מהאוכלוסייה הבוגרת (יהודים ולא יהודים) דיווחו על שימוש בקנביס בשנה שחלפה, בהשוואה ל־8.9 אחוזים בלבד ב־2009.² השוואה לסקרים שנערכו בארצות אחרות מראה שישארל מובילה, ככל הנראה, בצריכת קנביס בקרב הבוגרים, בשיעור גבוה הרבה יותר מאיסלנד (18%) ומארצות הברית (16%) המדורגות מיד אחריה.³ נוסף על כך, במהלך אותן השנים בקירוב גדל מספר הרישיונות לקנביס

* גרסה מוקדמת של מאמר זה הופיעה ב־*British Journal of Middle Eastern Studies*.

1 רוגל אלפר, "לעלות בעשן עם ינון מגל", הארץ, 17 באפריל, 2015.

2 יוסי הראל־פיש ויעקב אזרחי, השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב האוכלוסייה הבוגרת בישראל: סקר אפידמיולוגי ארצי לשנת 2016 (ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ובאלכוהול, 2017).

3 Yardena Schwartz, "The Holy Land of Medical Marijuana", *U.S. News & World Report*, April 11, 2017, <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2017-04-11/israel-is-a-global-leader-in-marijuana-research>

רפואי שניתנו בישראל פי שלושים, מפחות מ־2,000 ב־2009, ל־28,000 ב־2017,⁵ ו־60,000 ב־2020.⁶

חשוב לזכור שחיבתם של היהודים בארץ לסם המשכר היא תופעה חדשה למדי. לפני 1948, עם העלייה בעישון חשיש בקרב בני מעמד הפועלים העירוני באוכלוסייה הערבית-פלסטינית, נטו ותיקי היישוב (ספרדים ואשכנזים), כמו גם מהגרים מזרח אירופאים, להימנע משימוש בחומר. יתר על כן, בעשרים השנים הראשונות למדינת ישראל נשאר עישון החשיש מוגבל לבני העולם התחתון והמעמד הנמוך, ברובם הגדול בני הדור הראשון והשני להגירה מהמרחב המוסלמי.

בעזרת בחינת השיח הציבורי היהודי לפני 1948 ואחריה – לרבות יצירות ספרותיות, פרשנויות בעיתונים ומסמכים רשמיים – מאמר זה בוחן את הגורמים שמאחורי דפוסי צריכת הקנביס ואי־צריכתו בקרב יהודי הארץ באותן השנים. בחלק הראשון אראה כי היישוב היהודי בתקופת המנדט נמנע מצריכת חשיש מתוך חשש לאמץ סמל והרגל "אוריינטלי", כשם שבארצות הברית באותה העת רווח היחס אל החשיש כאל חומר מקסיקני "זר" שיש להימנע ממנו.⁷ ידע קולוניאלי על הקנביס נטה לתת תוקף לחרדות האלה. בשילוב פנטזיות אוריינטליסטיות, הידע הזה צייר את החשיש כסם בזוי של אנשי המזרח. המוניטין שיצא לחשיש היה שהוא הרגל ערבי מגונה העלול להטמיע את המפעל הציבורי בלבנט, ולכן בעשורים הראשונים לצינונת נטו יהודים להתרחק מעישון חשיש.

בחלק השני של המאמר אבחן את גישותיהם של יהודים כלפי החשיש בשני העשורים הראשונים לעצמאות ישראל, ואראה כיצד הן הדהדו את התפיסות בנוגע לסם בשנים שקדמו ל־1948. תפיסות אלו תורגמו למציאות המדינית והדמוגרפית החדשה של התרוקנות הארץ מרוב תושביה הפלסטינים בנכבה, מחד גיסא, ואכלוסה בעולים מזרחים, מאידך גיסא. כמה מהיהודים האלה צרכו חשיש במקומות שמהם היגרו, והביאו עימם את ההרגל. אחרים, הן בדור הראשון, הן בדור השני להגירה, לא היו "סטלנים", אך רכשו את ההרגל בארץ בעקבות הפלייתם הגזעית ודחיקתם לשולי

4 פלורה ק' דבידוביץ', השימוש בקנאביס למטרות רפואיות בישראל וההתוויות המוכרות של קנאביס למטרות רפואיות במדינות שונות (ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2015).

5 דיון בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 9 בינואר, 2017, http://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Labor/News/Pages/first_090117.aspx

6 דני בר־און, "שישים אלף מעשנים ברישיון: ישראל הפכה למעצמת קנביס, ומומחים רבים מודאגים", הארץ, 8 באפריל, 2020, <https://www.haaretz.co.il/magazine/premium-MAGAZINE-1.8744648>

7 Marcus Boon, *The Road of Excess: A History of Writers on Drugs* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), 151-169

החברה. כך הפך הסם ל"בעיה" יהודית, אף שקודם לכן נחשב "בעיה" ערבית בעיקרה. אף שמספר המעשנים היהודים בשנות החמישים והשישים לא עלה על אלפים ספורים, אישש ההרגל את חרדות ההתמזרחות של המעמד האשכנזי השליט, ובה בעת הוא חזרף את ההדרה וההפללה של המזרחים בחברה בישראל.⁸

"הרעלה מזרחית [...] יכולה רק להגביר את הקיים": חשיש ויהודים בתקופת המנדט

דומה שצריכת החשיש בפלסטין של שלהי התקופה העוסמאנית הייתה זניחה בהיקפה. אומנם בהחלט מתקבל על הדעת שמקובל היה לעשן חשיש שלא בהפרזה, אולם מצב העניינים הזה החל להשתנות עם נקיטת אמצעים גלובליים חסרי תקדים לפיקוח על האופיום (וסמים אחרים הנגזרים ממנו, כמו מורפיום והרואין) לפני השנים שבין מלחמות העולם ובמהלכן, ולפיקוח על קנביס בעקבות אמנת האופיום השנייה של חבר הלאומים ב-1925.⁹ בכל הנוגע למזרח התיכון, מעבר למהלכים נוספים שמגבולות מקום אינן מאפשרות לי לפרט כאן, הגבילו משטרי האיסור הגלובליים את השימוש בסמים ואת המסחר בהם, שהלכו והתעצמו באותן השנים, וגם את נתיב הברחות החשיש מיוון למצרים – ארץ שלה, ככל הנראה, אחת ההיסטוריות הארוכות ביותר של צריכת חשיש במזרח התיכון הערבי.¹⁰

כפי שאני מראה במקומות אחרים,¹¹ כדי לפצות על שיבוש הספקת החשיש מיוון, פנו צרכני חשיש מצריים לספקים מסוריה ומלבנון, וכך נהפכה פלסטין לחוליה מרכזית בשרשרת הספקת הסם בתקופת המנדט. התוצאה הייתה עלייה ניכרת בצריכתו בקרב תושבי הארץ הערבים בני מעמד הפועלים העירוני – עדות נוספת לטענה שבענייני שימוש בסמים יש לעיתים תפקיד חשוב לסמיכות ולזמינות. בשנות השלושים התעבה ענן החשיש שמעל יאפא (יפו), חיפה, אל-קודס (ירושלים), עכא (עכו), נבלוס (שכם), טבריה, רמלה ואל-ליד (לוד) – ואפילו מעל תל אביב, העיר העברית הראשונה. האתרים

8 אף כי המונח "מזרחים" כוללני ואינו מביא בחשבון את ההבדלים הרבים בין האוכלוסיות, במאמר זה אני משתמש בו כקטגוריה הכוללת את יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה.
9 James Mills, *Cannabis Britannica: Empire, Trade, and Prohibition, 1800-1928* (Oxford, UK: Oxford University Press, 2003), 152-187
10 Liat Kozma, "Cannabis Prohibition in Egypt, 1880-1939: From Local Ban to League of Nations Diplomacy", *Middle Eastern Studies* 47 (2011): 443-460
11 אני בוחן את הסוגיות האלה בפירוט בספרי *Intoxicating Zion: A Social History of Hashish in Mandatory Palestine and Israel* (Stanford: Stanford University Press, 2020)

שבהם עושן הסם – מאורות חשיש מאולתרות, בתי קפה ובתי זונות – הלכו והתרבו בערים אלו, והיה אפשר לראות רבים מהלכים ברחובות מסוחרים מהשפעתו. לשלטון המנדט לא היו התשתית הארגונית, היכולת הכלכלית, ובעיקר לא כוח הרצון, לאכוף את האיסור על הסחר בחשיש ועל השימוש בו.

יהודי הארץ – שמספרם עלה מ־56,000 ל־650,000 בתקופת המנדט – ובעיקר המהגרים ממזרח אירופה, בלטו במיוחד בהסתייגותם מעישון סמים. הסיבה הראשונה, ואולי העיקרית, לכך הייתה ערכי הציונות – ערפול חושים לא התיישב עם חלוציות נזירית ועבודה עברית. כאמור, הסלידה הציונית מהסם גברה גם לנוכח החשש מהיטמעות יתר באוריינט – "יתר", כיוון שהגישות הציוניות למזרח התיכון לא היו חפות ממתחים וסתירות פנימיות. לצד דחיית האוריינט, הציונים בתקופה שקדמה לעצמאות נמשכו למזרח בחבלי קסם. ריתקה אותם, למשל, דמותו של הבדואי, הלוחם האציל, והם ביקשו לחקותו, ואף דימו לעצמם שחיי הפלאחים הם צוהר לתקופת המקרא. בקיצור, עד 1948, ואף בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, ראו ציונים רבים באוריינט לא רק טריטוריה עוינת, אלא גם מרחב אוטופי עתיר אפשרויות לחידוש ימי היהודים כקדם.¹²

כך היה גם בעניינים ארציים, כמו העדפות קולניריות. כפי שהיטיבה להראות דפנה הירש, המתיישבים היהודיים גילו את החומוס בסוף תקופת המנדט והחלו לצרוך אותו כיוון שנחשב חלק מהמטבח הערבי ויוחסה לו ההשפעה של חיזוק "קשר אותנטי לארץ".¹³ מאוחר יותר, מאז סוף שנות החמישים, "הלאימו" יהודים ישראלים את החומוס, וזהותו הערבית דוכאה, תהליך שבו תיווכו המהגרים המזרחים.¹⁴ ואולם, כשהיה מדובר בעישון חשיש היה יחסם של יהודי הארץ אחר בתכלית. כפי שאראה להלן, עישון חשיש נתפס כמהלך קיצוני של חציית גבולות בין יהודים לערבים, צעד רחוק מדי בדרך להתמזרחות, העלול לחשוף אותם לסכנה החברתית של הפיכה לערבים. ההיסטוריון עפרי אילני הראה בעת האחרונה שבימי המנדט נחשבה "הידבקות" של יהודים בכלל, ושל ציונים אשכנזים בפרט, בנגע הסדומיות תסמין חמור במיוחד של רפיון אידיאולוגי ושל "ההשפעה המזיקה" של הסביבה הערבית.¹⁵ שני

Gil Eyal, *The Disenchantment of the Orient: Expertise in Arab Affairs and the Israeli State* (Stanford: Stanford University Press, 2006) 12

Dafna Hirsch, "'Hummus Is Best When it Is Fresh and Made by Arabs': The Gourmetization of Hummus in Israel and the Return of the Repressed Arab", *American Ethnologist* 38 (2011): 619 13

שם, 621-622. 14

עפרי אילני, "נגע נפוץ במזרח: תיאורים של הומוסקסואליות בעיתונות העברית של תקופת המנדט", *זמנים* 131 (2015): 8-21. 15

לסדומיות, עישון החשיש בימי המנדט נחשב מאפיין של "נחשלות" ו"ברבריות", שזוהו עם מציאות החיים של הערבים במזרח התיכון, ואף חשף את הגוף היהודי לפיתויים המסוכנים של מרחב עוין. זו הסיבה שמקומות כמו מאורות חשיש, בתי קפה ובתי זונות שבהם היו ערבים ויהודים יכולים להתרועע ולהתהולל בצוותא ולהעביר מיד ליד סיגריה או נרגילה של חשיש, נחשבו בעיני היהודים איום לאומי-פוליטי ממדרגה ראשונה. לא במקרה מקומות אלו גם סומנו כמקומות מתועבים למפגשים מיניים, ויתר על כן – הומוסקסואליים.¹⁶ שתי התופעות נחשבו תועבה מזרחית שיש להתרחק ממנה כמו מאש. אפשר להדגים זאת על נקלה דרך ספרות הבלשים (או הפשע) שיצאה לאור בעברית בתקופת המנדט. סוגה זו נולדה, למעשה, בארץ בשנות השלושים והארבעים, הנחשבות לתור הזהב שלה בעולם.¹⁷ כמו מקבילותיה במקומות אחרים, הפופולריות של סוגה זו בקרב היהודים בארץ נגזרה מחרדות גוברות מפני צורות חדשות של פעילות פלילית בעידן של בין המלחמות,¹⁸ והיא סיפקה דרמטיזציה קיצונית של פעילויות פליליות אמיתיות שהתרחשו בארץ, פעילויות שההיסטוריוגרפיה הציונית נטתה להדחיק לקרן זווית. בהשאלה מהקשר אחר אפשר לומר אפוא כי ספרות בלשים הייתה "דרך אמינה להגברת האוריינות העבריינית [criminal literacy]" של יהודי המנדט.¹⁹ חוברות הבלשים פורסמו במהלך השלב המכונן של התגבשות היישוב ועל רקע החרפת הסכסוך עם הפלסטינים, ואם כך, עלילותיהן שיקפו גם את האתוס הלאומי הציוני. חוברות וספרים אלו הכתיבו את סוג ההתנהגות שאפשר לצפות לה מנקודת מבט ציונית, וגם את הסוג שלא היה אפשר להשלים איתו. כפי שנראה, בסוגה ספרותית זו השתייך עישון החשיש בבירור לסוג השני.

המאבק ברשתות מבריחים ערבים ואירופים שפעלו לאורך הציר לבנון-פלסטיין-מצרים הוא הרקע לעלילתן של שתי סדרות בלשים – האחת בכיכובו של דוד תדהר ("הבלש העברי הראשון"), והשנייה בכיכובו של גד מגן ("הבלש הארצישראלי"). ה"רעים" בשתי רשתות המבריחים האלה היו פלסטינים, וגם עבריינים אירופים וערבים מלבנון, מסוריה וממצרים.²⁰ באחד הסיפורים גינה מגן את מנהיג הכנופייה בזו הלשון:

- 16 שם, 114.
 17 Martin Edwards, *The Golden Age of Murder: The Mystery of the Writers Who Invented the Modern Detective Story* (London: HarperCollins, 2015)
 18 Paul Knepper, *International Crime in the Twentieth Century: The League of Nations Era, 1919-1939* (London: Palgrave, 2011)
 19 Pablo Piccato, *A History of Infamy: Crime, Truth, and Justice in Mexico* (Oakland, CA: University of California Press, 2017), 194
 20 סדרת דוד תדהר יצאה לאור ב־1931-1932, וסדרת גד מגן ב־1946-1947. הטקסטים בסדרה השנייה נטו הרבה פחות להבנה עם הפלסטינים ועם ערבים אחרים. אפשר אולי להבין את

אתם פושעים מסוכנים וחסרי־מצפון, המוכנים להמיט שואה על אלפי אנשים, ובלבד שתוכלו לעסוק במסחרכם הבזוי. ומוכן מאליו שאין אתם נרתעים בפני שום מעשה פשע אם נדמה לכם שהוא עלול לסייע לכם. אצלכם הכסף הוא העיקר, ושום דם ודמעות לא יניעוכם ממעשיכם. אתם מושחתים ומשחיתים את הרבים.²¹

כך, על פי ההיגיון הציוני, מבריחי החשיש הם ערבים חסרי מצפון, תאבי בצע ורצחניים, שזהותם הקולקטיבית – "לאומנות קיצונית" – כרוכה לבלתי הפרד ברעל שבו הם סוחרים. ומה בדבר מעשני החשיש בארץ ישראל המנדטורית? מה אפשר ללמוד עליהם מספרות הפשע הציונית? הם לא תוארו כערבים חסרי הרחמים שכל רצונם לשחוט יהודים, אולם הם בהחלט צוירו כנבזים ועלובי נפש, ומכלול קיומם היה עטוף באחרות ערבית קיצונית. לדוגמה, במרדפו אחר רשת אירופית־ערבית להברחת חשיש מצא עצמו הבלש דוד תדהר במאורת סמים בעיר התחתית של חיפה. הוא הגיע לשם בלוויית נער ערבי שהוביל אותו דרך תוהו ובוהו של סמטאות "ערביות" צרות ומתפתלות.²² עם הגיעו לדלת המאורה נקש הנער המלווה בדלת נקישה סודית, ולשמעה נפתחה המאורה ו"בלעה בתוך לועה את תדהר". עם כניסתו נתקל תדהר ב"ערבי זקן בעל זקן שחור, אשר בדק אותו במבט חודר לאור המנורה הכהה".²³ המקום שהתגלה לעיניו מטונף ובלתי זמזמין: "תדהר עבר במסדרון צר ומעופש ונכנס לתוך חדר רחב ידיים. בחדר שררה אפולוליות ואי אפשר היה להבחין בו כלום". כשעיניו התרגלו לאפלה ראה הבלש את מצבו מעורר הרחמים של קהל הלקוחות:

בצדי החצר, על יד הכתלים – ישבו או שכבו, אנשים שונים; אחדים עשנו את הנרגילות ואחרים שכבו כבר בלי נוע כמתים. שפתותיהם מלמלו מלים והברות מקוטעות בלי שום קשר ועל פניהם רחפה בת־צחוק טפשית [...]

השינוי המצער הזה לנוכח העובדה שבמהלך חמש־עשרה השנה שחלפו בין פרסום שתי הסדרות הצטמצמו מאוד מרחבי הקיום היהודי־ערבי המשותף בארץ. על כן יריביו הערבים של מגן נראים מרושעים יותר, ערמומיים יותר ומפלצתיים יותר מיריביו של תדהר. מבחינה זו, מאבקו של מגן ברשת להברחת חשיש נעשה לחלק בלתי נפרד מהמאבק הציוני לעצמאות בשלהי תקופת המנדט. מאבקו של תדהר ברשתות המבריחות סמים למצרים דרך פלסטין מתואר אצל שלמה גלפר, הצלבים הכחולים: מעלילות מבריחי החשיש (תל אביב: הבלש, 1932); מאבקו של מגן מופיע בשלוש חוברות מהסדרה: עלילות גד מגן: חשיש ורצח; עלילות גד מגן: שליחו של עבדול מעטי; ועלילות גד מגן: גד נחליץ מצרה (תל אביב: המאה העשרים, 1947).

21 גד נחליץ מצרה, 4.

22 גלפר, הצלבים הכחולים, 25–26.

23 שם.

מדי פעם בפעם נכנסו אורחים חדשים, שהזמינו גם מהם מקומות [...] כעבור שתיים – ישנו כל האורחים שנה עמוקה. בחלל החדר רחפו מלים וצעקות־חשאי חטופות שיצאו מתוך גרונות הישנים. האוויר היה מעופש [...] ²⁴

כדי להרחיק עוד את היהודים מעישון משותף עם ערבים, נשען השיח הציבורי הציוני על הידע הקולוניאלי של העידן שבין המלחמות כדי לטעון כי קנביס הוא חומר אוריינטלי טיפוס, וכי סוגי השיכרון המסוימים לו תואמים גזעית ל"מנטליות" של הערבים, ולה בלבד. למשל, ועדת המשנה של חבר הלאומים לעניין הקנביס (Sub-Committee on Cannabis), שפעלה בשנים 1934-1939, הייתה אחד מהפורומים שבהם הופק ידע קולוניאלי על הסם המשכר והופץ בין מרכזי האימפריות, ואף היא הגיעה למסקנות דומות. ד"ר ז'יל בוקה (Bouquet), המפקח על בתי מרקחת בבתי חולים בתוניסיה, שהיה חבר בוועדת משנה זו, גרס: "איסורים חוזרים ונשנים מפי אמאמים, צווים ועונשים של אמירים וסולטאנים – והכול לשווא. החשיש ניצח ועודו מנצח, כיוון שדווקא בגלל המנטליות המיוחדת שלהם היו המוסלמים ועודם חסידים מושבעים של הסם".²⁵ הוא טען גם שבקרב בני המזרח הקנביס מעורר את התשוקה המינית וגורם להתפרצויות אלימות, מצד אחד, ולחידלון ונחוחות להשפעה, מצד שני. מסקנתו הייתה שהאירופים בצפון אפריקה שהשתעשעו בקנביס לא חוו את ההשפעות המסוימות האלה, כיוון ששיכרון הקנביס הוא "שאלה של קליטות גזעית" (a question of racial susceptibility) או "שאלה של רגישות שבגזע" (a question of race receptiveness).²⁶ השיח הציוני בתקופת המנדט אימץ את הרעיונות האלה והתאים אותם לנסיבות המקומיות. המחשה טובה לכך מובאת בפרשנות שהתפרסמה ב-1938 בעיתון **דבר**.²⁷ הטקסט פורסם בעיצומו של המרד הערבי הגדול (1936-1939). אף כי הוא נחשב ל"התקוממות האנטי-קולוניאלית המשמעותית ביותר במזרח הערבי בתקופה שבין

24 שם, 26. לתיאורים דומים, ראו "עישון חשיש ורצח אבירי לכבוד ראובן הנביא", עיתון מיוחד, 26 בספטמבר, 1934; מנחם קפליוק, "ביקור לילה במחנה רובין", **דבר**, 26 בנובמבר, 1934.

25 League of Nations Archives (LNA), Subcommittee on Cannabis, O.C./Cannabis/3, Present state of documentation concerning cannabis and the problems to which it gives rise, April 12, 1939, 5

26 LNA, Opium Advisory Committee, O.C. 1542, preliminary notes on the chief aspects of the problem of Indian Hemp and the Laws relating thereto in force in certain countries, 11; LNA, Subcommittee on Cannabis, O.C./Cannabis/3, Present state of documentation

27 ד' זיסמן, "הכנופיות בארץ והחשיש", **דבר**, 30 במרס, 1938.

המלחמות",²⁸ מטרתו העיקרית של המחבר הייתה לגנות את המרד על ידי רדוקציה של הגורמים והמניעים לו לגורם גורף אחד: "שכרות או הרעלה מזרחית, הרעלה בת דורות והמונית בעזרת סמים מזרחיים [חשיש ואופיום]"²⁹. כדי לבסס את טיעונו מתחיל הכותב למנות את השפעות "ארס" החשיש. אחת משלוש ההשפעות העיקריות שהוא מונה היא שהסם "מוליד הרגשות אירוטיות חזקות ובכלל מגביר את יצר המין ופעולת המין". והוא ממשיך וכותב:

האשה המזרחית היתה אנוסה תמיד להלחם על חלקה בבעלה-אדונה, על נטיתו אליה, על שביעת רצונו ממנה. [על כן הייתה מגישה לו את] "משקאות האהבה", "עשבי האהבה" שהיסוד שבהם היו סטימולנטים [חומרים מעוררים] אירוטיים [חשיש] [...] הנשים האלה יודעות לספר על כל מיני מעשי שטן אתן [בעזרת הסמים האלה] [...] פעולתו זו [של החשיש] פותחת לפני הנהנה ממנו שערי גן עדן לאין קץ וגבול.³⁰

השפעה נוספת של החשיש שמציין הכותב היא טירוף אליים: "הוא מוליד התרגוזה המגיעה בנקל לאגרסיביות אכזרית ואמיצה. איש החשיש מגיע בנקל לרתיחה או רציחה מתוך קרירות לב מפליאה", כיוון שהסם "מהמם את מוח האדם ומחליש או משמיד אצלו את הכרת המציאות ועל כן גם הכרת המעצורים הטבעיים והסוציאליים".³¹ ולבסוף, החשיש מגביר את ה"סוגיטיביליות", ולכן "השיכור הכרוני של החשיש והסמים הדומים לו נעשה לאיש נטול כל רצון וכל כוח רצון. הוא נעשה כלי שרת עיוור בידי כל מי שרוצה בזה. מין הדין הוא" – מסכם המחבר – "שהאיש ילך אחרי כל מי שרוצה להוביל אותו ולקבל כל שמספרים לו או דורשים ממנו".³²

28 Ted Swedenburg, *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995), xix

29 זיסמן, "הכנופיות בארץ" (ההדגשות במקור).

30 שם.

31 שם. בשנים שבין המלחמות דווח בהרחבה בכל רחבי העולם שקנביס גורם לאובדן שפיות, לאלימות ולפשיעה, וראו Isaac Campos, *Home Grown: Marijuana and the Origins of Mexico's War on Drugs* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2012), 7-37. בהקשר הזה אנו מוצאים את המונחים "טירוף הג'וינט" (reefer madness) ו"עשב רצחני" (killer weed) בתעמולת מסע הצלב האמריקאי נגד הסם בשנים ההן; וראו Jerome L. Himmelstein, "From Killer Weed to Drop-Out Drug: The Changing Ideology of Marihuana", *Contemporary Crises* 7 (1983): 13-38

32 זיסמן, "הכנופיות בארץ". אפשר למצוא ביטויים עבריים נוספים מאותן שנים לזיקה לכאורה בין חשיש, לאובדן שפיות ולהיחלשות כוח הרצון, למשל, אצל דבורה אילון-סרני, "חשיש", דבר, 21 ביוני, 1942.

ראוי לציין שמיניות מוגזמת, זעם משולל הגיון ונוחות להשפעה נמנים על מאפייני ה"מנטליות" שייחס השיח האוריינטליסטי הקלאסי לערבים ומוסלמים בכלל, בלי כל קשר לחשיש, ועל כן אולי מצא הפרשן העברי לנכון להוסיף כי "הרעלה מזרחית המונית זו אינה מסוגלת כשהיא לעצמה ליצור חזיונות או מאורעות היסטוריים. היא יכולה רק להגביר את הקיים או ההולך ונוצר"³³. במילים אחרות, השפעות החשיש תאמו לאופנים שבהם כבר תפסו היהודים בארץ ישראל המנדטורית את הערבים הפלסטינים ממילא.

בנקודה זו נדרשת אתנחתא כדי לשחזר את המיתוס ההיסטורי של השיעים הניזארים, המכונים "חשישיון", שניהלו החל בשנות התשעים של המאה האחת-עשרה מאבק פעיל באויביהם הסונים, ובמיוחד בסולטאנות הסלג'וקית, אך מעת לעת גם בצלבנים. החשישיון נודעו בהתנקשויות ראוה יוצאות מגדר הרגיל – "המחרידות ביותר שנראו [עד אותה העת]"³⁴ – וכוננו גם "פדאיון", או "הנכונים למסור את נפשם". שמעם נודע בקרב הצלבנים שבלבנט ונוסעים אירופים. הם התפרסמו באירופה בזכות יומן המסע של מרקו פולו מהמאה הארבע-עשרה (שאליו אשוב בקרוב), אחר כך בתיווך שרשרת של מתווכים אירופיים, ומאוחר עוד יותר במבול של חיבורים מלומדים על הסיעה שהתפרסמו במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה באירופה, ובמיוחד בצרפת.³⁵ ב-1809 התחקה סילבסטר דה סאסי (de Sacy), הבלשן והאוריינטליסט הצרפתי המוביל בזמנו, אחר הקשר האטימולוגי בין המילה assassins (מתנקשים). לבין כינויים הערבי של הניזארים, "חשישיון" (או מחששים, אוכלי חשיש). במחקרו הוא זיהה את החשיש עם "השיקוי המשכר" הבלתי מוגדר שהזכיר מרקו פולו, וטען בתוקף כי מנהיגי הכת סיממו את חסידיהם בחשיש כדי להוליכם בכחש ולחנכם למעשי רצח פראיים. דה סאסי אימץ את תיאורו של מרקו פולו, אך הוסיף תרומה מקורית משלו בדמות "גן עדן סודי", שתענוגיו הגופניים הובטחו, כביכול, למי שימסרו את נפשם בעזרת החשיש לידי מנהיגם הנכלולי והערמומי, "הזקן מן ההר", כחלק מהאינדוקטרינציה שלהם.³⁶ קשה להפריז בחשיבות התאוריה שרקח דה סאסי: מסקנותיו על הניזארים ועל הקשר האטימולוגי של שמם לשימוש בחשיש ולניצולו לרעה "הציעו לקהילה המלומדת של

- 33 זיסמן, "הכנופיות בארץ" (ההדגשה במקור).
 34 Amin Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes* (New York: Schocken Books, 1987), 98
 35 David A. Guba, "Antoine Isaac Silvestre de Sacy and the Myth of the Hachichins: Orientalizing Hashish in Nineteenth-Century France", *Social History of Alcohol and Drugs* 30 (2016): 50-74
 36 Farhad Daftary, "'Order of the Assassins': J. von Hammer and the Orientalist Misrepresentations of the Nizari Ismailis", *Iranian Studies* 39 (2006): 75

צרפת [והעולם] 'עובדות' ודאיות על האוריינט ועל החשיש [...] [ש]מלומדים, מדענים, וקובעי מדיניות אימצו, הפיצו והתבססו עליהן במשך מאות בשנים".³⁷
 כעת קל יותר להעריך מדוע שילב פרשן דבר במאמרו את מיתוס ה"חשישיון"
 בכלל, ואת תיאורו של מרקו פולו, בפרט. ראשית, שילוב זה "ארז" בחבילה נאה אחת
 את אזהרות המחבר לבני עמו שצריכת חשיש היא הרגל אוריינטלי פסול מקדמת דנא,
 מנהג הגורם להתקפי זעם, לנוחות להשפעה ולמיניויות מתפרצת. ראו לדוגמה את הקטע
 הבא מתוך המאמר, שדומה שנלקח במישרין מתיאורו של מרקו פולו:

לא רחוק ממבצר האורדן [המסדר], בבקעה יפה הוקמה טירה נאה ובה
 סודר גן עדן מוסלמי מסורתית. את אלה שנטו להיכנס לצבא האורדן היו
 משכרים עד כדי חוסר הכרה ובמצב כזה היו מכניסים אותם לטירה. כאן
 היו מבלים עם "ההוריות" [בתולות] מספר ימים ואחרי כן היו משכרים
 אותם שוב עד דלא ידעו ומחזירים אותם לעולם [המציאות] העכור.
 בשוכם הם לא יכלו לא לספר על כל התענוגות שזכו להם וממילא עשו
 גם תעמולה בשביל הכניסה לאורדן. בשעה המתאימה היו אומרים להם
 שאם ברצונם לשוב לגן עדן ולתמיד עליהם למלא רק שליחות אחת של
 "זקן ההרים".³⁸

שנית, שילוב זה אפשר למחבר למתוח קו ישר של חוסר רצינוניות בין ה"חשישיון"
 לבין מורדי 1936-1939 הפלסטינים, ובכך לזהות את המרד המתמשך עם השתוללות
 של שיכורי חשיש שאין לה כל הסבר הגיוני או כל אחיזה במציאות:

מאורעות 1936 והמשכם מעידים עדות נאמנה על הקשר האמיץ שבין
 [הכנופיות הערביות ו]הסמים המשכרים והחשיש בארץ [...] אחרי כל מה
 שידוע לנו על דרכי העבודה של ה"חשישינים", אין ספק [בדבר הקשר הזה]
 [...] מזמן ידענו שחלק גדול מבני הכנופיות הפועלות בארץ באים מהארצות
 הסמוכות – עבר הירדן, סוריה, מצרים, ובזמן האחרון בודאי גם מעיראק
 [...] לא תהי גוזמא אם נגיד שאם חצי הכנופיות שבארץ הם מבני חוץ הרי
 החצי מבני חוץ אלה הם אנשי חשיש ושאר סמים משכרים דומים.³⁹

Guba, "Silvestre de Sacy", 51 37

זיסמן, "כנופיות הארץ". 38

שם. לגילוי נוסף של ביטול המרד הערבי הגדול והצגתו כהשתוללות זעם של מחששים בנוסח 39

ה"חשישיון", ראו מ' זינגר, "בשל מה חודשו המאורעות?", דבר, 5 באפריל, 1937.

הבעיה היחידה עם זיהויו של דה סאסי את הניזארים השיעים עם צריכת חשיש היא שאין לו כל שחר: זיהויו זה נשען על תעמולה סונית נגד השיעים מאותן שנים, וגם על פנטזיות של אירופים מימי הביניים ועל "הבורות הדמיונית" שלהם בנוגע לאסלאם.⁴⁰ לא היה זה תיאור של הרגלי הסמים של הסיעה, פשוטו כמשמעו, אלא ביטוי ציורי ומעליב להחריד שבו השתמשו מתנגדיהם הסונים כדי לבזותם, כדי להדגיש את המעמד החברתי הנמוך של צרכני חשיש, ובהמשך לכך כדי להציג את פשיטת הרגל המוסרית וחילול השם של הסיעה, היריבה בנפש של האסלאם, לדעתם. כפי שטוען פרנץ רוזנטל במחקרו הקלאסי על החשיש בחברה המוסלמית המדיאבלית, "הסיבה לבחירה [בחשישיון] הייתה אולי מלכתחילה האופי הירוד והבוזי שיוחס לאוכלי חשיש [בחברות מוסלמיות], ולא מסירותם של חברי הכת לסם".⁴¹

עם זאת, בעידן שבו עורר הקנביס את סקרנות המערב ואת חרדותיו ונשזר לבלתי הפרד עם הקולוניאליזם והאוריינטליזם (וגם עם ניצני המשטרים הגלובליים למאבק בסמים), התקבלה אגדת המתנקשים המסוממים כפשוטה וללא עוררין, לא רק בפלסטין, אלא גם במקומות רבים אחרים בעולם. בהיות האגדה הזאת "טקסט רב עוצמה בעל מעמד מיתי כמעט",⁴² הותאם הנרטיב להקשרים סוציו-פוליטיים שונים והוצע כלקח היסטורי מוסמך נגד השימוש בקנביס.⁴³ בימי המנדט אפשר שנרטיב זה סייע להרחיק את היהודים מהחשיש, כיוון שגילם באופן ייחודי את הרעיון שהסם הוא נחלתן הבלעדית של החברות הערביות, וגם גורם מרכזי לנחשלותן, לתחלואיהן ולאסונותיהן, כביכול.

- Daftary, "Order of the Assassins", 74 40
 Franz Rosenthal, *The Herb: Hashish versus Medieval Muslim Society* (Leiden: E. J. Brill, 1971), 43 41
 Bruce Lincoln, "An Early Moment in the Discourse of 'Terrorism': Reflections on a Tale from Marco Polo", *Comparative Studies in Society and History* 48 (2006): 242 42
 לדוגמה, בשנות השלושים והארבעים אימץ הארי ג' אנסלינגר (Anslinger), הנציב הראשון של הלשכה הפדרלית לסמים (FBN) בארצות הברית, בהתלהבות את המיתוס כדי לקדם תחיקה פדרלית נגד המריחואנה. למעשה, מאמרו הידוע ביותר, "מריחואנה: רוצחת הנוער", משנת 1937, עוסק במפורש בכת כדי לבסס את טיעונו בנוגע ל"עשב הקטלני" ול"טירוף המריחואנה", וראו Emily Dufton, *Grass Roots: The Rise and Fall and Rise of Marijuana in America* (New York: Basic Books, 2017), 3-4 43

**"יש כאן סכנה לאומית. סכנה לאומית איומה":
חשיש ומזרחים במדינת ישראל**

בעיצומה של מלחמת 1948 קבל עיתונאי יהודי מרה:

עד עכשיו היו לנו רק מועדונים לקלפים, ברידז' ורולאט. אלה חוסלו כמעט על ידי המשטרה. את השחיטה הבלתי-חוקית ואת השוק השחור במצרכים שונים קשה לחסל, זאת ידענו. שיהיו לנו בתל-אביב גם ספרים בחשיש – על זה לא חלמנו. במשך חודש ימים נתפסו כמה אנשים העוסקים בהברחת חשיש לתל-אביב. כמות גדולה של חשיש הוחרמה. וכל זאת בימי המלחמה כשהישוב לוחם על עצם קיומו. מה ההפתעות הצפויות לנו עוד?⁴⁴

ואומנם, ה"הפתעות" שמהן חשש הכתב לא איחרו לבוא, שעה שגל ההגירה המזרחית לארץ – שנשק לגירוש הפלסטינים – צבר תנופה אדירה בראשית שנות החמישים. רבים מהמהגרים האלה התיישבו במעברות שהוקמו בכל רחבי הארץ, בין היתר, על אדמות כפרים פלסטיניים, וכמה מהן הפכו בשנות השישים ל"עיריות פיתוח". כפי שמעיד שמן, המעברות היו אמורות להיות מקומות מגורים זמניים, אך יהודים רבים נאלצו להישאר בהן לתקופות ממושכות, משנה ועד שבע שנים. הם סבלו מתנאים סניטריים והיגייניים מחרידים, מעוני ומהזנחה, וגם מיחס מפלה ואף משפיל מצד הרשויות.⁴⁵ על רקע המצוקות האלה נהפכו המעברות עד מהרה למרכזי סחר ושימוש בסמים.⁴⁶ כך נעשה החשיש לבעיה יהודית, אף על פי שהיה, או בוודאי נחשב, בעיה ערבית בעיקרה. ב-1953 הסביר קצין משטרה יהודי את התהליך המתואר לעיל לקורא העברי במילים האלה:

התצרוכת בסמים הייתה תמיד קטנה בארצנו, אך יחד עם זה עלינו להיות ערים לעובדה שמאז העלייה ההמונית של יהודי ארצות ערב גדלה גם

44 י' שפי, "מפנקסו של ריפורטר: חשיש בתל-אביב", דבר, 26 באוגוסט, 1948.

45 Orit Bashkin, *Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel* (Stanford: Stanford University Press, 2017)

46 Mohammed Afifi, Mahmoud Al-Zuheiri, Violet Fasheh, and Salah El-Sousi, "Drug Abuse: Problems, Policies, and Programs in Palestine", in *Drug Problems: Cross-Cultural Policy and Program Development*, eds. Richard Isralowitz, Mohammed Afifi, and Richard Rawson (Westport, CT: Auburn House, 2002), 183-184

התצרוכת. הדבר ניתן להסברה על נקלה: כל עלייה ועלייה למדינתנו הביאה אתה את אורחי החיים, המנהגים וההרגלים של ארצות מוצאם של העולים; בתוך זה, גם את הנוהג להשתמש בסמים מסוכנים.⁴⁷

כבר כעת חיוני להדגיש כי עד לאחר מלחמת 1967 היה עישון החשיש בישראל מוגבל לכמה מאלפי בני המעמד המזרחי התחתון, ולא חצה את הגבול אל המעמד האשכנזי הבינוני.⁴⁸ לכן ציין עיתונאי שביקר במאורות חשיש בחיפה בראשית שנות החמישים בסיפוק ש"מעטים מאוד האשכנזים המעשנים חשיש ולמעשה לא נפגשתי אף באחד מהם בעת סיורי במאורות המעשנים".⁴⁹ "פרופיל משתמש" זה לא השתנה עד מחצית שנות השישים. כך, למשל, בפשיטה שערכה המשטרה ב־1963 על בית קפה בחיפה שהגיש חשיש ללקוחותיו, הדגיש כתב שהתלווה לשוטרים שהלקוחות "מתחלקים לסוגים שונים ולעדות שונות. כרבע מהם – ערבים. כארבעים אחוז הם עולים ממרוקו [...] גם בין עולי עיראק וטורקיה יש צרכנים של הסם המסוכן".⁵⁰

עם זאת, היו מטיפים רבים שלדידם ערערו המזרחים מעשני החשיש את עצם היסודות המערביים של המדינה היהודית, וקירבו אותה על הסף המסוכן של ערביות (או לבנטיניות) מוחלטת.⁵¹ המונחים העיקריים ששימשו לביטוי הפחדים האלה היו "הידבקות" ו"מגפה", משל היה השימוש בסם מחלה העלולה להתפשט על נקלה בקרב היהודים האשכנזים, שלא לומר הלבנים. מטפורות אלו גם הזכירו חרדות קמאיות מעידן האימפריאליזם המאוחר, מפני "קולוניאליזם מהופך", כלומר, מפלישה חתרנית של בני המזרח על סמיהם שתשבש את החיים במטרופולין על ידי טמטומם ושיתוקם

47 יהודה קאופמן, "סמים מסוכנים", 999 4 (מאי 1953): 15. 999 היה בטאון משטרת ישראל בשנות החמישים, ונועד לשמור על קשר עם הציבור. מקור השם במספר הטלפון של מוקד החירום באותה התקופה. וראו, נעמי לבנקרון, "בין הגלוי לנעלם: היסטוריוגרפיה של משטרת ישראל בעשור הראשון", *משטרה והיסטוריה* 1 (2019): 29.

48 ארכיון המדינה, ח"צ 2163/12, לשכת הבריאות של מחוז תל אביב למנכ"ל משרד הבריאות, סמים משכרים – מספר המכורים בישראל, אין תאריך. על פי אומדן שאמד ב־1960 קצין הקשר של משטרת ישראל באינטרפול, "צריכת החשיש במדינה מצומצמת יחסית"; ארכיון המדינה, שם, יהודה קאופמן למחלקה לארגונים בינלאומיים במשרד החוץ הישראלי, נרקומנים בישראל, 25 באוקטובר, 1960.

49 נתן דונביץ', "במאורות מעשני הסמים", 999 7 (אוגוסט 1953): 6.

50 יצחק וויט, "סוחרי סמים מכרו חשיש לנערים ממוסד ליד טבעון", *ידיעות אחרונות*, 3 בפברואר, 1963.

51 המהפך הדמוגרפי היהודי – לפני 1948 היו רוב המהגרים והוותיקים אשכנזים, ואילו לאחריה היו המזרחים רוב קטן (51.6%) – נתן תוקף קונקרטי ודרמטי לחרדות האלה.

של האזרחים.⁵² ראו, למשל, את האזהרה החמורה שהזהיר קצין משטרה ב־1956: "יש כאן סכנה לאומית. סכנה איומה. אנו עלולים להפוך [ל]מצרים שנייה".⁵³ פרשן ביומון הדתי־לאומי הצופה אומנם הרגיע את הקוראים וכתב כי "השימוש בסמים משכרים מצמצם, אמנם, לעת עתה בחוגים של בני עדות המזרח", אך הצביע בכל זאת על כמה מקומות שבהם "החלו שכניהם של הללו ללכת בעקבותיהם". דברים אלו נכתבו על קריית שמונה, מעברה שהפכה לעיירת פיתוח ב־1953, שם "למדו יוצאי רומניה [...] את תורת עישון החשיש מבני המזרח ועתה הם כבר מומחים לכך ואף מלמדים אחרים".⁵⁴ החשש מפני לבנטיניזציה דרך ההידבקות במגפת החשיש עלה גם בוועדת הכנסת לשירותים ציבוריים במהלך דיוניה בהצעת חוק לתקן את פקודת הסמים המסוכנים המנדטורית משנת 1936, שכמו חוקים רבים אחרים, נותרה בתוקף גם לאחר 1948. החוק, שעבר בכנסת ב־1952, לא נגע כלל לחשיש. חוק זה נועד לשים קץ לתלות המדינה ביבוא חומרים נרקוטיים לשימוש רפואי על ידי ביטול סעיפים מהפקודה המנדטורית שאסרו על גידול פרג האופיום, ועל ייצור והכנה של אופיום ושל תרופות סינתטיות נוספות.⁵⁵ אולם מתנגדי החוק ביססו את טיעוניהם על "איכות" המהגרים המזרחים ועל "נטייתם הטבעית" לצרוך חשיש. למשל, חבר הכנסת בן־ציון הראל, שהיה רופא בהכשרתו, הסביר כי בדעתו להתנגד לחוק "בהתחשב עם הרכב האוכלוסיה שלנו וכל מיני העליות שבאו אלינו – מפני זה אני רואה חשש גדול". לאחר מכן הוא המשיך לדבר על חשיש, ובתוך כך חשף את חששו מפני ערביזציה או לבנטיניזציה של ישראל בעקבות התפשטות נגע העישון:

ביחס לחשיש, אני חושב, שיש צורך לאחוז באמצעים שלא יהיה גידול בארץ. הארצות כמו תורכיה ולבנון, המתקיימות על גידול הסמים האלה, למעשה הן הורגות מאות אלפי אנשים מאוכלוסייתן. ולדעתי איננו צריכים להיות שותפים להן. ולפיכך, אני בדעה שעלינו לאחוז בכל חומרת האיסור של גידול החשיש. אני מבקש לעמוד על־כך בכל תוקף כי [אם נאפשר גידולי קנביס] המורל בישוב ירד.⁵⁶

- Marty Roth, "Victorian Highs: Detection, Drugs, and Empire", in *High Anxieties: Cultural Studies in Addiction*, eds. Janet Farrell Brodie and Marc Redfield (Berkeley: University of California Press, 2002), 85-93 52
- מצוטט אצל יצחק וויט, "הממשלה מחלקת סמים מסוכנים לכל נרקומן – ללא בדיקה", *ידיעות אחרונות*, 29 ביוני, 1956. 53
- ב' אדלר, "המלחמה בסמים משכרים", *הצופה*, 8 בנובמבר, 1954. 54
- יהושע כספי, *סמים מסוכנים: מדיניות, פיקוח, אכיפה ומשפט* (חיפה: תמר, 1996), 131. 55
- הכנסת, פרוטוקול מס' 26 משיבת ועדת השירותים הציבוריים. סדר היום: (א) חוק לתיקון פקודת הסמים המסוכנים; (ב) בעיית המעברות, 22 ביולי, 1952, 8-9. 56

אתרי עישון חשיש, שבהם יכלו לבלות בצוותא מזרחים ואשכנזים, יהודים וערבים, סומנו במיוחד כאיום על ההומוגניות או האירוצנטריות של המפעל הלאומי. אתרים אלו נמצאו בדרך כלל בעריה ה"מעורבות" של ישראל. הם היו "מרחבי גבול דו-לאומיים שבהם חיו ערבים ויהודים יחדיו",⁵⁷ ולכן גילמו את סכנת ה"התבוללות" והעצימו אותה. המחשבות של יפו הן דוגמה מובהקת לכך. הן רוכזו במזה שכונה "השטח הגדול" – חלק מיפו העתיקה שקיבל את שמו, ככל הנראה, בקיץ 1936, בתחילת המרד הגדול, כשהבריטים הרסו כמה מאות מבתי הן לשם ענישה והרתעה, כיוון שסיפקו מפלט למיידים אבנים ולצלפים, הן לשם פריצת דרך אל סמטאות העיר העתיקה כדי לאפשר פעילות דיכוי ומשטור.⁵⁸ הרס האזור הזה חודש במהלך 1948 ולאחריה: בניינים עתיקים בני מאות שנים פוצצו ומהגרים יהודים מארצות הבלקן וצפון אפריקה שוכנו בבניינים שנותרו.⁵⁹ בשנות החמישים המוקדמות נהנה "השטח הגדול" ממוניטין מפוקפק, ונחשב האלטר-אגו או החצר האחורית של תל אביב המעטירה: "זה היה מקום של מפגשים מיניים מזדמנים, קסבה של פשע, מאורות סמים, והימורים [...] [ו] בית לפנטיזיות אוריינטליסטיות ושדים אתניים שיצרו מקום של זיהום וסלידה, המהווה את האנטיזה היהודית של תל אביב, העיר הלבנה".⁶⁰

ב-1964-1965 הושלם שיקומו של "השטח הגדול", כדברי כתב מהתקופה: "הפרוצות פינו את המקום לגלריות מבריקות ומועדוני לילה זוהרים. אפילו רחוב 60 [שנודע כמרחב סחר הסמים באזור] שינה שמו ל'רחוב קדם'. אין ספק כי עם חיסול מאורות החשיש ברחוב זה יפתח גם עבורו דף חדש".⁶¹ אולם עד שהתממשה תחזית זו יצק השיח הציבורי המרכזי את מרחבי עישון החשיש באזור בדמותה של אחרות רדיקלית. פוקדי המאורות תוארו כ"ארחי פרחי קרועים ומזוהמים", וכ"דמויות המבחילות ביותר [...] שראיתי מימי", "תרכובת של מחלות ממאירות, ניוון ועולם תחתון", "טרף לפשפשים וכנים",⁶² וכשצרכו את הסם הם תוארו כ"הזויים בהקיץ – עיניים מפולבלות, אישונים מורחבים, מבט מטומטם, דיבור עייף ומתמשך".⁶³

- Daniel Monterescu, "The Bridled Bride of Palestine: Orientalism, Zionism, and the Troubled Urban Imagination", *Identities* 16 (2009): 647 57
- Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (New York: Macmillan, 2000), 399 58
- שרון רוטברד, *עיר לבנה, עיר שחורה* (תל אביב: בבל, 2005), 208. 59
- Daniel Monterescu and Haim Hazan, *Twilight Nationalism: Politics of Existence at Life's End* (Stanford: Stanford University Press, 2018), 191 60
- דני רביב, "מרחוב 60 ביפו עד רחוב דיזנגוף", *ידיעות אחרונות*, 8 במאי, 1964. 61
- תקוה וינשטוק, "ירדנו ליפו לעשן חשיש", *מעריב*, 7 במאי, 1952; יוחנן לוי, "במאורות מעשני חשיש בתחומי תל אביב", *ידיעות אחרונות*, 18 בפברואר, 1955. 62
- אהרן להב, "סיור שגרתי בעולם התחתון", *דבר*, 8 בפברואר, 1963; "גם למתמכרים לסם – תקווה", *מעריב*, 24 באוקטובר, 1963. 63

פנים המאורות היפואיות תואר אף הוא כמוזוהם, מצחין, מדכא ובמצב של התפוררות כללית: "בתי הקפה מלוכלכים מאוד, שוכנים בבתים עתיקים בני קומה אחת המטים ליפול"; המקום "היה שחור וריק, ללא כל ריהוט. לאורך הקירות היו כמה סמרטוטים וכמה ארגזים שבורים"; "מדרגות מעוקלות ומסריחות. דלת מעץ ישן, מחוזקת בפסי ברזל מחליד"; "החדר מפויח וקודר"; "הנורה החשמלית המטונפת מבליחה מעט אור והמון צללים כבדים, תשושים, חולניים"; המחששות מצויות "בבתים קלופי־הטיח, שפתחיהם מפקקים לעומתך, מזכירים חיוך של זקנות ללא שיניים"; "הצחנה עולה מכל פינה"; "ריח זבל הבהמות מחליא ממש"; "ריח של פחי אשפה מצחינים"⁶⁴.

לבסוף, חזרה ונשנתה התזכורת, ביקורתית ומלגלגת כאחת, שמחששות אלו הן גם מובלעות ערביות בליבו של מרחב מערבי. העיצוב והצלילים היו ערבים לכל דבר: באחד המקומות, "מעל הקיר חייך המלך פארוק", ובמקום אחר היה אפשר לראות "טלוויזיה והיא כולה נאצר, כולה ארס". במחששה אחרת ביפו היו מגישים את "הקפה השחור [...] ביחד עם הל ריחני, כפי שנהוג הדבר אצל הערבים", ופוקדי מחששה אחרת באזור "שיחקו בעצלתים – ש־ש־בש כמובן". במחששה על חוף הים "פטיפון חורק ניגן משיריה של אום קלסום [כך במקור], הזמרת המצרית המפורסמת, שקולה המפתה נמסך כאש בעורקי השומעים, הנמצאים תחת השפעת הסם"⁶⁵.

אסיים חלק זה של המאמר באפיזודה שנודעה לה אולי ההשפעה ההרסנית ביותר על הדימוי של המזרחים כ"סטלנים" מעין־ערבים בישראל של שנות החמישים והשישים. מדובר בחשיפה של גידולי קנביס במעברות ברחבי הארץ ב־1954. אין צורך לומר שהחשודים המיידים היו מזרחים: "עולים חדשים (רובם יוצאי פרס) אך [...] גם עולי תורכיה, עיראק, מרוקו"⁶⁶. היבולים, שהוגדרו מיועדים לצריכה אישית בלבד, גודלו בנגים פתוחים סמוך למקומות המגורים.⁶⁷ למרבה האירוניה, כמה מהנגים האלה היו חלק מפרויקט לאומי שיזם משרד החקלאות כדי להיאבק במצוקה הכלכלית ובהגבלות הצנע בשנים הראשונות לקיום המדינה. הרעיון היה פשוט מאוד: שמשפחות

64 ש' איטור, "במחתרת של מעשני חשיש", מעריב, 7 בספטמבר, 1955; "אלף זרועות הזהב", העולם הזה, 24 באפריל, 1957; מנחם תלמי, "במאורת האשליות האבודות", מעריב, 11 במאי, 1962; להב, "סיוור שגרתי בעולם התחתון"; זאב פלפל, "הנרקומנים", ידיעות אחרונות, 11 בינואר, 1965; צבי אלגת, "בטלה ב־60", מעריב, 25 ביוני, 1965.

65 וינסטוק, "ירדנו ליפו"; לוי, "במאורות מעשני חשיש"; פלפל, "הנרקומנים"; שלמה גבעון, "החולצות היו תפוחות מדי", מעריב, 23 במאי, 1962.

66 "גדלה סכנת הסמים המשכרים", דבר, 8 בנובמבר, 1954; משטרת ישראל, דין וחשבון שנתי, 1954 (תל אביב, 1955), 60, 76.

67 ארכיון המדינה, ח"צ 1994/9, דו"ח משטרתי על המלחמה בסמים משכרים, 1 במרס, 1955; אדלר, "המלחמה בסמים משכרים"; "גידולי חשיש נתגלו בסביבות רמלה", הצופה, 17 באוגוסט, 1954; ד"ר א' פוירשטיין, "חשיש – תוצרת ישראל", חיי השעה, 9 בספטמבר, 1954.

גדלו את תוצרתן בגנים פרטיים כדי לפצות על המחסור בתוצרת חקלאית.⁶⁸ בה בעת, הגידולים הבתלי חוקיים במעברות רבות התאפשרו, כפי הנראה, עקב היעדר נוכחות משטרתית מספקת.⁶⁹ לכן הייתה חשיפת גידולי הקנבים במעברות מאורע יוצא מגדר הרגיל, ומשהתגלו פתחה המשטרה במבצע ארצי חסר תקדים לשרש את הנגע במעברות בכל רחבי הארץ ולעצור את המגדלים.⁷⁰ כלי התקשורת של הזרם האשכנזי המרכזי ראו בעובדה שתושבי המעברות ניצלו את גינות הירק שלהם כדי לגדל קנבים עדות ל"נחשלותם", הוכחה שמצוקותיהם נגזרות מתרבויות פרימיטיביות ולא ממדיניותה המפלה של המדינה, ושהם סירבו להיקלט בארץ והעדיפו חיי עוני על פני תרומה למשק הישראלי. מה שהרגיז את המשקיפים במיוחד היה הגילוי שמהגרים אלו, שנחשבו מלכתחילה בלתי מתאימים למימוש חזון העבודה העברית וההסתפקות במועט, הם עובדי אדמה חרוצים וחדורי מוטיבציה כשמדובר בעסקי הפשע:

הנה שמענו שירה גדולה ואמיתית לפריון גדול בחקלאות, שירת העגבניות ושירת הסלק. אבל קראתם בשבוע זה שבחלקים גדולים של מושבי הגליל ישנו גידול של חשיש, והוא רציני מאד משום שיש לו נתונים איזמים בנשמות מאות ואלפים של חלק זה של ציבורנו.⁷¹

לפרשן ביקורתי אחר הזכירה חשיפת חלקות הקנבים את ה"חשישיון" של ימי העבר, "אותה כת של חסידים-רוצחים-אימתניים מתקופת מסעי-הצלב אשר רבם-מפקדם שלחם לביצוע המצווה-העבירה תחת השפעת סם החשיש". לטענתו, המגדלים היו אשמים ב"מעשה-רצח מחריד" של ילדה שאירע במעברת חירייה, שתושביה היו מהגרים מעיראק, והוא מסכם באזהרה חמורה: "במקום שאין גדלים צמחי תרבות, גדלים עשבים שוטים"; "במקומות ששם גדל חשיש [...] גדל פרא גם נוער".⁷² כשהתגלה לבסוף הרוצח התברר כי הוא לא היה מהגר עיראקי ולא תושב המעברה.⁷³

- Bashkin, *Impossible Exodus*, 50-51; Orit Rozin, "Food, Identity and Nation- 68
Building in Israel's Formative Years", *Israel Studies Forum* 21 (2006): 52-80
על כך יש להוסיף כי משטרת ישראל תרגמה את החשש מפני העולים המזרחיים ומאובדן 69
ההגמוניה של היישוב הוותיק לדעות קדומות ולתפיסות סטראוטיפיות על אודותיהם. ראו
לבנקרון, "בין גלוי לנעלם", 36.
משטרת ישראל, דין וחשבון שנתי, 1954, 76; פוירשטיין, "חשיש – תוצרת ישראל". 70
ש' אביצמר, "חינוך הפרט להכרת האחריות", דבר, 10 בספטמבר, 1954. 71
כוכבא, "על ה'הצלחה' שבגידולי חשיש", על המשמר, 1 בספטמבר, 1954. 72
Bryan K. Roby, *The Mizrahi Era of Rebellion: Israel's Forgotten Civil Rights 73
Struggle, 1948-1966* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2015), 84

אחרית דבר

ריח מתוק של סם כבר ריחף באוויר. מהר מכל השפעה תרבותית אחרת, באו גם החומרים החדשים. אלן גינסברג הסתובב באותו זמן בגליל, בביקור הראשון שלו בארץ [ב־1961], וכתב באוקטובר על "ריגוש החשיש הראשון בארץ קדושה"⁷⁴.

כך מתארת הביוגרפיה של המשוררת "הבוהמית" יונה וולך (1944-1985) את הרקע להתנסויותיה בסמים – פיוטה, אל־אס־די, חשיש ועוד – בישראל בראשית שנות השישים. כלומר, באותה העת שבה נמתחה ביקורת קשה על מזרחים בגין עישון חשיש, החלו מספר מוגבל (אם כי גדל והולך) של אנשי ונשות "בוהמה" ישראלים (אנשי ספרות, אינטלקטואלים, מוזיקאים, זמרים, אומנים, ודמויות נוספות מעולם הבידור), גם הם להתנסות בחשיש כאקט של תרבות־נגד.

במחצית השנייה של שנות השישים, זמן לא רב אחרי שהבוהמה הישראלית החלה להתנסות בחשיש, עוררו נסיבות גלובליות, ובמיוחד סצנת הסמים הפעילה בארצות הברית בקרב בני ובנות הדור הצעיר, את סקרנותם של ישראלים אמידים, והם הוסיפו יוקרה לצריכתו גם על ידי מי שמזלם החברתי לא שפר עליהם.⁷⁵ כיבוש הגדה המערבית, רצועת עזה וסיני במלחמת 1967 הביא אף הוא להתפשטות סצנת החשיש בישראל, שכן הוא אפשר ליהודים בארץ ליצור קשרים ישירים עם מקורות הספקת החשיש, שבעבר היו מחוץ להישג ידם.⁷⁶ שילוב מגמות אלו הוביל להתפשטות משמעותית של עישון הסם בקרב יהודים ישראלים מכל שדרות החברה, ובהדרגה שם קץ לזיהוי החשיש כמנהג ערבי או מזרחי בזוי. תהליך זה, שלא היה בשום פנים ואופן לינארי, המשיך עד המאה העשרים ואחת, וראוי להיחקר בנפרד. ואולם, עד שנות השישים המאוחרות נותרה צריכת החשיש מוגבלת למזרחים ולקומץ הבוהמה הישראלית המתהווה (והאשכנזית ברובה).

74 יגאל סרנה, יונה וולך: ביוגרפיה (ירושלים: כתר, 2009), 119. השורה "ריגוש החשיש הראשון בארץ קדושה" (the thrill of the first Hashish in a holy land) מופיעה בשירו של גינסברג "Galilee Shore", ואפשר לעיין בו אצל Robert Atwan and Laura Wieder (eds.), *A Selection of Poetry in English Inspired by the Bible from Genesis through Revelation* (New York: Oxford University Press, 2000), 317-318.

75 Phyllis Palgi, "The Traditional Role and Symbolism of Hashish among Moroccan Jews in Israel and the Effect of Acculturation", in *Cannabis and Culture*, ed. Vera Rubin (The Hague: Mouton, 1975), 214-215.

76 Joseph Harrison, "Illegal Drug Use by Israeli Youth", *Addiction* 70 (1975): 336.

משום כך אני מבקש לסיים מאמר זה בהדגמת הניגוד הניכר בין היחס הפטרנליסטי (שלא לומר הגזעני) כלפי מזרחים מעשני חשיש, כפי שנידון לעיל, לבין היחס כלפי אותו המנהג כשחברי הבוהמה הישראלית המתהווה אימצו אותו. כפי שהראיתי, עישון חשיש של מזרחים (וערבים) נתפס כפגם תרבותי ואפילו גזעי, וכסימן לסטייה ולעבריינות, ואילו היחס כלפי מנהג עישון חשיש של חברות וחברי הבוהמה הישראלית, אף כי גם הוא לא היה חף מביקורת ומחשש מפני התפשטות "הנגע" בקרב הדור הצעיר,⁷⁷ התאפיין לעיתים בסלחנות רבה, ואפילו הואר באור חיובי. לאמיתו של דבר, אפשר לתאר את היחס הזה כמונחים שהגדיר הסוציולוג הווארד בֶּקֶר (Becker) – תהליך של "למידה על ידי עשייה" (learning by doing), תהליך שבו לאינטראקציה חברתית יש תפקיד חשוב בלמידה כיצד להשתמש בקנביס וכיצד ליהנות מהשפעותיו.⁷⁸ תיאור זה מתאים גם אם החשיש עושה ביפו – מקום שבמקרה של מזרחים מעשני חשיש תואר כמרחב ערבי נחשל. יתר על כן, עישון חשיש של אנשי הבוהמה שויך מפעם לפעם לרפרטואר תרבותי מערבי, ואילו שימוש של מזרחים בחשיש זוהה עם התרבות "המפגרת" של המזרח.

תמות אלו – דהיינו, הלימוד ההדרגתי של השפעות הסם, האוריינטציה המערבית של השימוש בו והתפיסות החיוביות של המנהג – מצטלבות היטב בכתבה שהופיעה ב־1964 בשבועון הסנסציוני והאנטי־ממסדי העולם הזה. העילה המרכזית לפרוסום הכתבה הייתה התהייה כיצד ולמה עד עתה "העשן האסור היה נחלת העולם התחתון – [עכשיו הוא כובש את הבוהמה הישראלית, וחודר אל החברה הגבוהה]."⁷⁹ הכותבת (האנונימית) עוסקת בשאלה זו, ובד בבד מתארת בכתבה את תהליך הניכתה־שלה עצמה לתוככי עולם מעשני החשיש בישראל. היא פותחת בתיאור המוחק לחלוטין את הקולות של יפו ואת נופיה:

היה זה באחד מלילות דצמבר הקרים, השעה הקרובה לחצות. הבית שלתוכו נכנסנו היה מבתיה הישנים [כלומר הערביים] של יפו, הגובלים עם הים. עוד במדרגות שמענו קולות עמומים של נגינת ג'אז, שהלכו והתבהרו עם עלייתנו.

בדירה, שבה ניגנה להקה קטנה מוזיקה בסגנון "קול ג'אז", נטל המארך "מקטרת שחורה שהייתה מונחת על הפסנתר, ומילא אותה בטבק בעל צבע חום־ירוק וצורה

Ram, *Intoxicating Zion*, Conclusion 77

Howard S. Becker, "Becoming a Marijuana User", *The American Journal of Sociology* 59 (1953): 235-242

"החששים", העולם הזה, 11 במרס, 1964. 79

משונה". הוא הציתה, שאף את עשנה עמוק לתוך ריאותיו ונשף החוצה עשן סמיך "בעל ריח חריף". "חיוך רחב התפשט על פניו". המקטרת עברה מיד ליד ולבסוף הוגשה לכותבת. בעודה חשה רגועה במובלעת מערבית של יפו, הכותבת החלה אפוא את תהליך חניכתה אל תוך עולם שיכרות הקנביס.

הכותבת נטלה את המקטרת בידיים רועדות וניסתה לעשנה, אך העשן "היה חריף מדי עבור ראותי העדינות". שיעול עז פרץ מגרונה, ו"כולם צחקו. המקטרת עברה הלאה". הכותבת לא הושפעה מהסם – "מאום לא קרה", היא מודה בדיעבד.⁸⁰ ואומנם, כפי שבקר מסביר, "ריגושים" (sensations) שהמריחאנה יוצרת אינם מהנים מעצמם או בהכרח. טעמה של חוויה כזאת הוא טעם נרכש חברתית, והוא אינו שונה במינו מהטעם הנרכש של צדפות או של מרטיני יבש".⁸¹ למזלה הטוב (או הרע), "צעיר בלונדיני ויפה-תואר" ושמו ג'ון ניגש אליה והציע לה סיגריה ממולאת בחשיש, שהיא, מטבעה, כך הסביר לה, עדינה יותר לעישון.

הוא הוציא מכיסו חפיסת סיגריות, והריק את תוכנה של אחת הסיגריות על הרצפה. את נייר-הסיגריה החלול הרטיב מעט ברוק ומילא אותו בעלים ירוקים כמו אלה שנתנו במקטרת [...] [הוא] הצית את הסיגריה.⁸²

ג'ון והכותבת עישנו את הסיגריה חליפות. "ידעתי", היא נזכרה, "שמשוה גדול צריך לקרות לי, וחייכתי לו בסקרנות". גם ג'ון היה סקרן לדעת "האם את גבוה [כך במקור]?" והיא ענתה לו: "אינני יודעת [...] אני חושבת שלא". לקוראים הכותבת מגלה בדיעבד שהיא הרגישה "סחרחורת קלה, יובש של הלשון והשפתיים, התאבנות של הידיים והרגלים [...] ודבר לא, זולת תופעות אלה".⁸³

האם תחושות אלו היו נעימות ומהנות? לפי בקר, אם המתלמד אמור להתמיד בשימוש בקנביס "הוא חייב להחליט [שהן מהנות], שאם לא כן, ההתמססלות [getting high], אף כי היא אמיתית, תהייה חוויה לא נעימה שהוא יעדיף להימנע ממנה".⁸⁴ בהקשר הזה, הכותבת מספרת כי היא נפגשה עם ידידה הבוהמי ג'ון בדירתו היפואית פעם נוספת, ובה הם שבו להתענג בג'וינט. סוף כל סוף, מה שהיה בעבר דבר לא נעים, ואולי אפילו מפחיד, הפך בעבורה לדבר מענג ונחשק; במילים אחרות, היא למדה כיצד להשתמש בקנביס. לפתע פתאום, היא נזכרת –

80 שם.

81 Becker, "Becoming a Marijuana User", 239

82 "החששים".

83 שם.

84 Becker, "Becoming a Marijuana User", 239

שמעתי את המוסיקה שנוגנה. כל מחשבתי וריכוזי הועברו אליה. ישבתי ממש בתוך התזמורת שניגנה את הסימפוניה הרביעית של בראהמס. היא נשמעה לי מוכרת, אך שונה. גווי הכלים היו עשירים ועמוקים יותר, ויכולתי לעקוב אחרי הקווים המלודיים של הקולות השונים בבהירות מפתיעה. ישבתי מוקסמת והאזנתי משך זמן ארוך ביותר.⁸⁵

בעודה מאזינה ליוהנס ברהמס (ולא, חלילה, לאום כולת'ום), הכותבת מבחינה כי המוזיקה "בהירה ועמוקה שבעתיים", ומוסיפה:

מול עיניי העצומות הופיעו יערות ושדות מכוסי פרחים ומרחבים, מרחבי אין-קץ צבעוניים, ונסחפתי בתוך ים של אור בעל צבעים משתנים שאינם ניתנים להגדרה, ושאינם דומים לאף צבע שאני מכירה. עכשיו כבר היה ברור לי לחלוטין שאני מישהו או משהו אחר. עלו במוחי גם רעיונות שאני בעולם אחר, בעולם הבא (בכל הרצינות!) או אולי על איזה כוכב או במצולות ים.⁸⁶

בסיכומו של דבר, התחושות המסעירות שהמחברת חוותה בעקבות "הסוטול" הביאו אותה להתגלות, שכן הן העמידו בסימן שאלה את הנורמות החברתיות האופרטיביות שלפיהן החשיש הוא חומר מזיק. "כל ידיעותי על סמים היו שאובות מעיתונים, מרומנים ומסרטים, ואף פעם קודם לכן לא פגשתי בדבר במציאות", היא מודה. "ברור גם", היא ממשיכה וכותבת, "שלא היה לי כל קנה-מידה לשפוט בו את אמיתות הסיפורים והעובדות, ונאלצתי להניח שהם נכונים". ואולם כעת, היא אומרת, לאחר שעיבדה את חוויותיה הפסיכו־אקטיביות בצלילות דעת, "לא הבינתי גם מה טעם תטיל החברה איסורים חמורים על דבר, אם אין הוא באמת מזיק ורע".⁸⁷ לנוכח הדיון במאמר זה, ייתכן כי גישה מתקדמת כל כך כלפי שימוש בחשיש לא הייתה מתקבלת על דעתם של ישראלים מהזרם המרכזי אם מנהג זה היה מתרחש במרחב מזרחי או ערבי.

85 "החששים".

86 ש.ם.

87 ש.ם.

